

Б. САТЕРШИНОВ

ТАРИХ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

XX ғасырда табиғи және өлеуметтік өмірде орын алған ғаламат өзгерістер адамзаттың алдына ғаламдық мәселелерді қойды. Қоғамдық да-мудағы нақты-тарихи, жаһандық (глобальды) және ауқымды (тотальды) тарихтың, микротарих пен макротарих арақатынастары, ұлттық және таптық мәселелердің қойылуы мен олардың шешілуі, дәстүр мен жаңашылдықтың, өлеуметтік ес пен дара (индивидуалдық) жадының, бөлекте-ну мен ұжымшылдықтың арақатынастары мәселелерінен басқа да гуманитарлық пәндер салаларымен катар, тарих ғылымы да тыс қала алмады. Тарихи-теориялық ой дамуындағы соңғы онжылдықтарда қалыптасқан бұл ахуал ғылыми әлемде орыс зерттеушісі М.А. Баргтың тілімен айтқанда, «тарихнамалық төңкеріс» деген атауға ие болды: «Тарих ғылымының ғылыми қорындағы бүгінгі күні болып жатқан өзгерістерді біз тарихнамалық төңкеріс деп ата-сак, артық айтпаймыз» [1]. Дегенмен бұл төңкерістің ғылыми әдіснамалық төңкеріс екенін ескеру керек.

Орыс ғалымдарынан ертеректе бұл мәселеге американцы зерттеушілер де назар аударды. Т.С. Хеймроу бұл төңкерістің түбірін біз өмір сүріп отырған өлемді түсінуге тарихтың дәстүрлі әдіснамасының лайық келмейтінінен, соның салдарынан қоғамның тарих көсібіне деген сенімнен айрылғанынан көреді. Сол себепті «қөптеген тарихшылар басқа өлеуметтік ғылымдарға лап қойды да, бұл тарихты «өз шекпенінен шығуға мәжбүр етті. Нәтижесінде осыдан 2000 жыл бұрын тарих пайда болған кездегіден де үлken төңкеріс тарих ғылымында орын алды». Келесі бір көрнекті американцы тарихшы М. Кеммен бұл төңкерістің мәнін жұмсартып көрсетеді: «әрине, төңкеріс әдіснамалық санада болып етті және бұл тарихи білімнің эпистемологиялық мәселелеріне деген ерекше қызығушылықтан және тарихтың әдіснамасының өзін ерекше пән ретінде мойындаудан көрініс тапты».

Бұл үғымның қазақстандық тарих ғылымында көнінен тармағанына қарамастан, отандық тари-

хи ғылымдағы бұрынғы кеңестік сарынның сакталғанына қарамастан, төуелсіздік алғаннан кейінгі төл тарихтың актандактарын ашудан, нақты тарихи мәселелерге катысты өр алуан пікірлердің, баламалы тарихтардың айтылуынан шыға отырып, «тарихнамалық төңкеріс» үғымының өмір мен ғылымдағы орын алған өзгерістердің мазмұнын анықтайтынын анғаруға болады.

Тарихтың ғылыми өлеуетін ерекше күшайтес туksen осы тарихнамалық төңкерістің салдарының бірі тарихтың өлеуметтануға деген ерекше қызығушылығынан анғарылады. Өлеуметтанудың казіргі классиктерінің бірі Ч. Тиллидің пікірінше, бұл «өлеуметтанудагы тарихи зерттеу мен тарихи ойлаудың ұлы қайта түлеуін, дәллірек айтканда, бастама бекетін тудырды», өйткені оның айтуынша, 1960-жылдарға дейін «ол қайта түлеу үшін, өлеуметтанудың үлгісінде тарих мүлдем аз болды» [2, 131].

Тағы бір көрнекті американцы өлеуметтануышы Р. Коллинз осы ойды айқындаіт туследі: «1960-жылдардың ортасынан бастап, казірге дейін жалғасып отырған зерттеулердің кезеңін макротарихтың Алтын ғасыры деп атауға тұрарлықтай және бұл кезеңін басты дағдысы марксшілдік және вебершілдік идеялардың өзара өсерінен көрінеді» [3, 74].

Тарихтың теориясы мен әдіснамасындағы осындай бағытпен катар, орыс философы С. Панариннің пікірінше, «барлық нормаларды теріске шығарып, нигилизмің жана толқынын тудырған тарихқа деген постмодернистік көзқарастың» да бар екені белгілі. Өзінің «Білім археологиясында» М.Фуко былай дейді: жаһандық тарих тақырыбы бен мүмкіндігінің біртіндеп жойылып бара жатқанын және біз ауқымды тарих деп атайдының мейлінші шұйқаспайтын долбарларының қалай айқындалып келе жатқанын көріп отырмыз [4]. Бұл екі тарихтың арасындағы айырмашылықты М. Фуко мынадан көреді: жаһандық сипаттау барлық феномендерді біртұтас орталықтың төнрегіне жинаиды, ал ауқымды тарих болса, дербес тарихтардың шексіз көпшілігін білдіре отырып, онда шашыраған күйінде орын алады. Жаһандық (глобальды) та-

рихтың мақсаты өмбебап тарихи зандардың әрекетін білдіретін Тарихтың Ыргағын айқындау болса, ал ауқымды (тотальды) тарих ойдағы ырғактық тұтастық ретіндегі ғаламдық келешектегі тарихтың әр алуан жорамалдарын білдіреді.

Тарихи болмыстың терен қыртысының полиритмиясынан туындаитын ауқымдылықтың структуралистік тарихына деген постмодернистік бағдар ғаламдық тарихты құрылымдаудың қоپтеген үлгілеріне әкелді.

Тарихи үдерістің ағымының логикасын «есептеу» арқылы болашакты болжау тарихтың ырғағын түсіндіруші үстін немесе өмбебап эволюциялық форма ретінде пайдалануға әкеледі және тарих үғымын тұтастық ретінде онтологиялық тұрғыда түсіндіретін гегельдік кестеге қайта әкелуі мүмкін. Мысалы Ю. Яковеңтің пікірінше, «әлемдік тарихтың біртұтас ырғағы» орын алып отыр және онда әлемдік өркениеттер алмасуының ырғактары жалпы тарихи хронометр түрінде белгіленіп отыр» [5, 235, 240].

Қазіргі заманғы тарихи ойлаудағы бұл үдерістер тарих философиясындағы жалпы әдіснамалық мәселелердің басын ашып алуды қажет етеді, өйткені «тарих» сөзінің өзі, бір жағынан, тарихи нактылықты пайылмадауды білдірсе, екінші жағынан, тарихи танымның әдіснамасын да анғартады.

Тарихты әрқылды түсінуге және әртүрлі түсіндіруге болатыны рас, бірақ оның накты бар екеніне ешкімнің де күмәні жоқ. Алайда онымен айналысадын ғылымның да, оның зерттеу нысанының да тарих деген бір терминнен білдірілуі бірката қолайсыздықтар тудырады. Сондықтан тарихи үдерістің өзін ғана «тарих» деп, ал оны зерттейтін арнайы ғылымды «тарих ғылыми» немесе сол баяғы грек тілінде «историология» деп атаған дұрыс болар еді.

Бірақ тарихты зерттеумен историология ғана айналыспайды, тарихтың жалпы табиғатын, тарихи құбылыстардың мәнін, тарихи үдерістердің негізгі зандылықтары мен қозғаушы құштерінің мәнін апумен айналысадын жалпы теория «тарих философиясы» немесе «историология» деп аталағы. Тарих философиясы терминінің өзі Еуропада Ағартушылық дәуірінде пайда болды (М.Ф. Вольтер), кейінрек дами келе ол тарихтың өзін ғана емес, тарихи танымның ерекшеліктерін де зерттеумен айналысып, тарихи таным теориясы, тарихи гносеология немесе қазіргі тілмен айтқанда, тарихи эпистемология деп те атала бастады.

Историософия мен историологияның арақа-тынасы мейлінше күрделі сипатта екенін айтуда кету

керек. Историология немесе өркениетті қоғамның тарихнамасы әрқашанда тарихи оқиғаларды сипаттаумен айналысып келді және өлі де солай. Тарих ғылымының бұл құрамдас бөлігін баяндаушы немесе *нarrativtі историология* деп атауға болады. Кезінде нарративті историологиядан басқа тарихнама болмағанын айта кету керек және тарихшылар ең ары кеткенде, тарихи оқиғалардың себебін ашумен ғана шектелді, ал тарихи үдерісті түсіндіру олардың зерттеу аймағынан тыс жатты. Тарихтың жалпы тұжырымын историософиядан ғана іздестіруге болады.

Жалпы философиялық мәселелер нақты бір тарихи материалдарға сүйеніп шешілер болса, тарихи зерттеулердің өзінің де тамыры белгілі бір философиялық көзқарастарда жатыр. Философиялық көзқарастардың пайда болу хроникасы ретінде де, оның дамуы мен құбылуы ретінде де көзге түсетін тарих философияның тарихын да өз бойына сіңіріп алады. Адамзаттың тарихи даму үдерісімен тығыз байланыстағы философия тарихи мәліметтерге сәйкестігі арқылы да зерделене бастады.

Тарихи танымдағы ақиқат, тарихтың объективтілігі мен тарихшының субъективтілігі мәселесі терен зерттеумен айналысқан Поль Рикер былай дейді: «Философ өзіндік танымның «қыска» жолы мен тарихи танымның «ұзак» жолының анық сәйкес келуі оны актап алатынын күтеді. Философтың қауіп-қатер астында болуынан, шарасыздық жағдайында болуынан – басқаша айтқанда, төменшікті жағдайда болғандықтан – көбіне оған тарихқа жүгіну тән болып келеді; өз өзіне күмәндانا отырып, тарихтың мағынасын тани отырып және өз санасының шынына көтеріле отырып, ол өзінің мағынасына ие болуды қалайды. Осылайша, біздің көз алдымызда тарихты өзі жазатын философ тарихтан трансценденталды ниеттің тарихын жасайды. Дәл осындағы өзін өзі ақтауды философ сананың осындағы тарихынан күтеді».

Алайда историософияның қағидалары қажеттілігіне орай, үнемі жалпы сипатта болатынын ескеру керек. Ой-қиялы жүйрік тарихшыларға бұл керек болғанымен, олар қоғамдық ғылымдарда, өсіресе әлеуметтануда көбірек қолданыс табатын органқол деңгейдегі теориялар деп аталатындағы типтегі тұжырымдамаларға бейім болып келді. Нәтижесінде *теориялық историология* деп атауға болатын тарих ғылымының жаңа бөлімі пайда болды. Нарративті тарихнама мен теориялық тарихнаманың арақа-тынасын экспе-

рименталды физика мен теориялық физиканың аракатынасымен салыстыруға болар еді. Бірақ теориялық историология өлі мойындаға коймадан, бұл пән ретінде ешбір оқу бағдараламаларына енбеген, тарих философиясы, макроәлеуметтану сияқты салалардың құрамында жүр. Мұның негізі де жоқ емес.

Теориялық историология мен тарих философиясының арасындағы шекара шартты. Историософия өзінің тар мағынасында, яғни тарихи үдеріс туралы мейлінше жалпы идеялардың жүйесі ретінде бір жағынан, қажетті құрамдас бөлігі ретінде философияның құрамына енсе, екінші жағынан, өзегі ретінде теориялық историологияға бір мезетте енеді. Историософияның қандай да бір тұжырымын жасаған кез келген зерттеуші ешқашан да жалпы қағидалармен шектеліп қалғысы келмейді, ол осы қағидаларды нақтылауға ұмтылады да, осынысымен теориялық тарихнама саласының өзін терендетеңді. Тарих философиясы теориялық тарихнаманың элементтеріне жүгінбей тұра алмайды. Екінші жағынан, теориялық тарихнама мәселелерімен айналысушы тарихшы тарихи үдерістің жаратылышы туралы жалпы идеяларға, яғни тарих философиясына немесе историософияға мұқтаж болады. Историософия мен жалпы тарихи историология өзара тығыз байланысты, сондыктан тарих философиясы дегенде, әдетте, теориялық тарихнамамен қоса алғандағы историософия үғынылады.

Тарихшылардың теориялық тарихнамаға көніл бөлмеуінің басты себебінің бірі наративті историологияның ұзак уақыт бойы тарих ғылымындағы жалғыз басым болып келуі болып табылады, сондыктан көптеген тарихшылар үшін наративті тарихнама ұғымы жалпы историология түсінігімен бірдей болып келді.

Тарих философиясына деген қызығушылықтың Француз Ағартушылығы кезеңінде пайда болғаны айтылды және Вольтер «тарих философиясы» терминін енгізгенде бүкіләлемдік тарих туралы философиялық пікірлердің жиынтығын ұқыттырағымен, оған арнағы философиялық-теориялық негіздеме берген жоқ. Осы кезеңнің көрнекті өкілдері Ж.-Ж. Руссо айфактарды берумен шектелетін сипаттамалы тарих пен тарихи үдерістің теориялық реконструкциясы арасындағы айырмашылықты көрсетсе, Д. Вико әртүрлі халықтардың эмпириялық тарихы мен «жаңа ғылымның» алға тартқан «мәнгі идеалды тарихының» арасын ажыратуды ұсынды.

Философиялық білімнің арнағы бөлімі ретіндегі тарих философиясының одан арғы да мұзы батысевропалық ойда тұнғыш рет философия мен тарихты біріктірген Г.Ф.Г. Гегельдің «Тарих философиясы жөніндегі дәрістерімен» байланысты болды. Ол бүкіләлемдік-тарихи үдерістің зерделілігі тұжырымдамасын бекітті: «Философияның енгізген жалғыз ойы әлемде зерде үстемдік етеді деген зерденің қарапайым ойы болып табылады, демек, әлемдік-тарихи үдеріс те зерделі жүзеге асты. Осы түсінік пен пікір жалпы тарихқа деген қатынастың алғышарты болып табылады; философияның өзінде бұл алғышарт емес. Онда пайыммен тану жолымен зерденің өрі субстанция, әрі шексіз құдірет екендігі, оның өзі үшін бүкіл табиғи және рухани өмірдің шексіз мазмұны да және осы мазмұнның көрінісі болып табылатын шексіз форманың да болатындығы дәлелденеді» [6, 64-б].

Тарихтың философиясын материалистік негізде түсіндіруді К. Маркс жүзеге асырды және оның салдарының қандай болғаны бәрінізге де белгілі. Ф. Энгельстің болжағаны белгілі дәрежеде дәл келді: «... Материалистік тәсіл, тарихи зерттеулер барысында жүгінетін жетекші емес, тарихи айфактарды соған лайықтап пішетін дайын қалыптақ айналған кезде, өзінің қарама карсылығына өтеді» [7, 351].

Тарих философиясындағы одан кейінгі негізгі тақырып тарихтың мәні мен бағыты, қоғамның типологиясындағы өдіснамалық мәселелер, тарихи кезеңдердің өлшемдері, тарихи прогрестің өлшемдері, тарихи үдерістің субъектілеріне қатысты өрбіп, «өркениеттік тәсіл» ғылымда берік орын алды: мәдени тарихи типтер (Н. Я. Данилевский), мәдениеттер (Л. Фробениус, О. Шпенглер), өркениеттер (К. Ясперс, А. Тойнби, Ф. Бэгби), этностар мен суперэтностар (С.М. Широкогоров, Л.Н. Гумилев), нәсілдер (Л. Вольтман) теориялары.

Сондай-ақ кейір философиялық бағыттардың өкілдері, мысалы, П. Риикерт пен В. Виндельбанд, К. Поппер және басқалары тарихи үдерістің объективтілігін теріске шығарады. Мысалы, К. Поппер «тарихи қажеттілікке сену аңғал түсінік және адамзат тарихының барысын ғылыми өдістермен болжау мүмкін емес... тарихы — бұл нәтиже бермейтін жадау әдіс» [8, 49], деп антитарихи көзқарас ұстанады.

Маркстік барлығын қамтушы «тотальдық философиялық синтездің» ыдырауымен, соңғы онжылдықтар бойы, өсіреле кенестік империя-

нын құлауымен қалыптасқан достастық елдері кеңістігінде, оның ішінде қазак халқының тәуелсіздікке қол жеткізуімен «тарихтың актаңдақтары» белсенді түрде талданды, әлеуметтік шарттылық туралы, тарихи білімнің қызметі мен мақсаты туралы мәселелерді көнінен қойылып, оны тарихи танымға деген гносеологиялық тәсілдің шенберінен тыска алып шыкты. Бұрын, «тарих дегеніміз - бұл саясат» деп Сталиннің бірақ кесіп айтқандай, «орталықтың» ықпалымен көшіріліп жазылатын жалпыодактық ғылымның бір бөлігі ғана болып келген отандық тарихнама ғылымы біздің еліміздің тәуелсіздік алуымен ертеректегі отаршылдық жағдайында үстемдік етіп келген идеологиялық қондырығылардың шенберінде ғана зерттелген және аз немесе мулдем зерттелмеген мәселелерді алдыңғы орынға шығарды. Бұл қөкейтестілік біrnеше алғышарттармен сипатталады: егемендікке қол жеткізуге байланысты елдің қоғамдық-саяси, мәдени-рухани жағдайының өзгеруіне байланысты мұқтаждықтар, жаңаша пайымдауды талап ететін жаңа тарихнамалық айғақтардың пайда болуы; ескі маркстік-лениндік дүниетанымның дағдарысы және отандық тарих философиясының әдістемелік негізін және оның жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін қалыптастыру қажеттілігі; тарихнамалық теория мен практиканың даму логикасы; мәнгүрттік жағдайдан арылып, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге үмтүлсыз және т.б.

Ғылымның жинақтаған бай тарихнамалық материалын игеру, арнайы мамандандырылған білім дамуының зандылықтарын бекіту, тарихнамалық сипаттау мен түсіндірудің ғылыми бағдарламаларының, әдістерінің, формаларының өзгеру себептерін түсіну қажеттіліктері туындалды. Шын мәнінде бұл тарих ғылымының тұжырымдамалық тарихын қалыптастырудың үлкен міндеттері болып саналады. Оларды шешу жолында тарихнамалық жұмыстың саналы тәсілдері мен әмпирикалық қондырығыларын анықтайтын терен негізді айқындау мәселесі отандық тарих ғылымына ғана емес, философияға да зор міндеттер жүктейді. Кез-келген қоғамдық ғылымдардың өзінің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуы болатындықтан, олардың іргетасын құрайтын тарих ғылымы, басым көпшілігінде, бүрмалаушылықтан, үрдісшілдікten, апологетикадан тазарып, объективті айғақтар мен хронологияға сүйенсе, оған дүниетанымдық нәр беретін философия ғылымы болып табылады. Ол нақты тарихи айғақтар мен ғылыми мәліметтерге негізделе отырып,

тарихи үдерістердің даму кисыны мен зандылықтарын тарих философиясы зерттейді. Зерттеу тақырыбы мейлінше күрделі осы мәселе мен айналысатын бұл ғылым саласының батыстық ғылыммен салыстырғанда, кешегі кеңестік жүйенің де, біздің республикамыздың да қоғамдық ғылымдары кенжелеп қалғаны рас.

Тарих философиясы тақырыбына қалам тартқан отандық некен-саяқ ғалымдардың бірі, профессор Досмұхаммед Кішібеков атамыш мәселенің күрделілігін байлаша сипаттайды: «...Мәселе философияның пайымдаумен байланыстылығында болып отыр. Философия аналитикалық ойлаудың негізіне құрылған. Егер тарих білім болса, философия – пайымдаумен сипатталатын қиял. Тарих философиясы айғақтарға, оқиғаларға, тұлғаларға, халықтардың тағдырына деген жай ғана қатынас емес, сонымен қатар, осы айғақтар туралы пікір, оларды талдау. Бұл өте қыын өрі жауапты міндет. Бізде қоғамның тарихын зерттеуге қатысты жұмыс жаман емес, халықтардың көптомдық тарихы, тарихтың жекелеген кезеңдері бойынша монографиялар, оқулықтар жарық көріп жатыр. Бірақ зерттеудің артта қалған кесіндісі тарих философиясы болып отыр... Бұл кездейсок емес... Әрине тарихтың философиялық мәселелерімен тек философтар ғана емес, тарихшылар да айналысады. Тарихты тұстастан қарастыру дүниетанымдық ғылымдар өкілдерінің ғана қолдарынан келеді. Тарихтың философиялық мәселелерін қарастырудың қындықтары оның жекелеген тұлғалардың, тұстастан халықтардың, мемлекеттік саясаттың және т.б. мұдделерін қозғайтынмен байланысты. Тарих философиясы идеологиямен шектесіп жатады, ал идеологиясыз ешқандай мемлекеттің де өмір сүре алмайтыны белгілі» [9, 47-48].

Отандық тарихнама ғылымында қайта қарастырылған түстар аз емес. Әлемді түсінудің батыстық парадигмасында жазбаша тарихнама антикалық замандағы тарихтың атасы саналатын Геродот пен Фукидидтен бастау алады. Ал ауызша тарихи шежірелер мен аныздар күні бүгінге дейін ғылыми немесе азаматтық тарих ретінде мойындалмай келеді.

Дегенмен тарихтың тарихнамадан (жазба тарихтан) бұрын басталатыны баршамызға мәлім. Жер бетінде қай ұлтты немесе қай халықты алып карамасақ та, олардың кезкелгені – тарихи дамудың туындысы. Зерттеліп жазылған тарихи кітабы жок болуы мүмкін, бірақ тарихсыз халықтың болуы мүмкін емес. «Тарихнама ең алғашында

ауызша тарихи-шежіре, аныз түрінде басталып, жазба тарих кейін келе, жарыққа шығып, кемелденіп отырған. Жер жүзіндегі ен ежелгі марқа мәдениеті, бағзы заманнан үзілмей келе жатқан жазба тарихы бар жұғоның (қытайдың) да шияшан дәүірінен бұрынғы хуанди, янди жөніндегі деректері тарихи аныз-ертеғілерден басталады. Ежелгі Египет, Индия, Иран, Грек тарихтары да осындай» [10, 39].

Қошпелі мал шаруашылығының үстемдігі ықпалымен казакы дәстүрде жазба мәдениеттен гөрі ауызекі мәдениеттің басым болғаны рас. Сондықтан қазак тарихнамасы, көршилес отырықшы елдермен салыстырғанда, ауызша дәстүрде, аныз-шежірелерде жүзеге асырылды. «Қазактың шежірешілдігін, дәлірек айтсақ, казактың тарихшылдығын ұлттық қасиет деуге болады. Бұл, әрине, ерекше артық жаратылғандықтан немесе артта қалған жабайылықтан емес. Қазак халқының шежірешілдігін, тарихи санасының сергектігін, ен алдымен, оның ұзақ ғасырлар аясында қошпелі өмір салтта болуымен сабактастырған жөн. Ал салт атты қошпелілер өркениеттің Еуразия ойкуменінде үш мың жылдық тарихы бар» [11, 31]. Қазак мәдениетін зерттеўмен терен айналысқан белгілі ғалым Ақселеу Сейдімбек қазактың шежірешілдігін қошпелі өмір салтымен қатар жеті аталық үрдіс пен қандастуыстық қатынастармен байланыстырады. «Адамның күні адаммен» деген принципке негізделген бұл жүйе тек моральдық-этикалық өлшем ғана емес, этнобиологиялық және этномәдени тұтастықты қамтамасыз ететін тетік, әлеуметтік және экзистенциалдық өмір сүруді реттеудін нормасы қызметін де атқарған. Үш жұрт бойынша (өз жұрты, қайын жұрты, нағашы жұрты) сараланатын туыстық байланыс шежіренің тарихи айқында масын анықтап отырған. Ал осы туыстық қарым-қатынас нормасын бұзғандар «ата салтты аттаған», «жетесіз» (жеті атасын білмеген – жетесіз), «мәңгүрт» аталағып, өлімнен артық жаза болып саналатын өз ортасын аластатылатын болған.

Мұндай қарым-қатынас, А. Сейдімбектің айтуынша, «әрбір қазактың тарихи танымын ұдайы кеңейтіп отыруына, шежірелік зердесін ұдайы шындалап отыруына себепші болған. Мұның өзі далалық ауызша тарихнамының, біріншіден – ұзак есте сақталуына, екіншіден – өзара салғастыру мұмкіндігінің молдығына байланысты көп өзгеріске ұшырамауына, үшіншіден – субъектизизмге ұрынбауына, өтіріктің айтылмауына

себепші болып отырған» [11, 41]. Тарихи сана-ның сергек қалыпта сақталынуының ерекшелігін Шоқан Ұәлиханов та атап өтеді: «Қазақ өздерінің көне аныздары мен наным-сенімдерін қайран қаларлық тазалықта сақтай білген. Одан да өткен ғажабы сол, байтак даланың әр шалғайындағы өсіресе өлең-жырлар еш өзгеріссіз, бір қолдан шыққандай қайталанатының қайтерсіз. Қошпелі сауатсыз ортадағы ауызша тараған осынау үлгілердің бір-бірінен қылдай ауытқымайтыны адам айтса нанғысыз қасиет, алайда күмән келтіруге болмайтын шындық» [12, 390].

Қазак халқының шежірешілдік қасиетінің кейір қырына XIX ғасырдың көрнекті тарихшысы Құрбанғали Халид те назар аударады: «...Бұл халықтың тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекеленген жазба тарихтары мен естеліктері болмағандықтан, әркім әртүрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет-арам оймен, енді біреулері тек мұқатуды мақсат еткен. Кезіндегі бағзылар тарихты анығырақ түсініктеме беруге білімдері жете тұра, оған мән бермеген. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады... [Бұлардың] көнеден келе жатқан жазылған тарихы болмағанымен, атабабаларымен, түрлі үрпақтарының акпарлары ауыздан-ауызға аныз болып ұласып келе жатқанын ешкім жокқа шығармайды. Дегенмен, уақыт оза келе бұл шежірелер өз негізінен артық-кемі болып, ілгері-кейінді айтылып, шатастырларлықтай жағдай болса да, өзге тарихи мәліметтермен салыстыра отырып, реттестіру нәтижесінде белгілі бір шындыққа жақын, токтамды пікір айтуға болады. Бұл хабарлар негізіз дәлелденбесе де себепсіз жалғанға шығарылмайды. Негізінде, шындығы басым тарихи оқигалары анық. Себебі бұл тайпалар өздерінің тарихты терендептіп оқымағанының салдарынан нақтылы анық айтып, білімге таласатындары болмағанымен, бабаларының сөздерін зейінімен тыңдал ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып әр мәжілісте, әр-жыны отырыстарда үнемі қайталап, шын ниетімен ойларында ұстап, үрпақтан үрпаққа жалғастырып, нассабышыларына шежіреші деп ат қойған» [13, 50-51].

Жазушы Қойшығара Салғарин біздін тарихшыларымызда тоталитаризм дәүірінен қалған стереотиптің басымдылығын алға тартады: «Қазақстан тарихын, басым көпшілігінде, әртүрлі саяхатшылардың – араб, парсы, қытай, византия, римдік, орыс және т.б. саяхатшылардың айтқандарына сүйеніп жазу. Барлық маңызды мәселелерді өзіміз талдаудың орнына, шетелдік

авторлардың жазбаларының ұстанымымен баяндау үрдіске айналған» [14]. Бұл орынды сынның себептерін Досмұхаммед Кішібеков белайша түсіндіреді: «Біріншіден, өз тарихи деректеріміздің жоктығынан, өз тарихынды өлсіз білу осыдан шығады. Екіншіден, бұл тәсіл ғалымдардың қандай да бір тұжырымдама үшін жауапкершілікті өз мойнына алудан қашатын, тоталитарлық өткеннің сарқыншағы болып табылады. Эрине, бұл менің ойым емес, бірақ онда тарихтың сол бір дәуірінің саяси жүйесі бейнеленген деп қандай да бір өзге авторға сілтеме жасау оңай. Бір кездері қазактардың өз тарихы болған жок, олардың шынайы тарихы Қазақстанның Ресейге қосылуынан кейін ғана басталды деген де пікір болды. Сондықтан қазақ авторлары тарихтың белгілі бір оқиғаларына, айғақтарына байланысты өз катынастарын айтуда батпады. Сол себепті қазақ тарихшылары жалғыз объективті, беделді пікір ретінде шетелдік авторлардың айтқандарына сүйенуге мәжбүр болды» [9, 15-16].

Демек, осы айтылғандардан елімізде болып өткен тарихи үдерістерді қайта қалпына келтіруде жазба деректермен қатар, ата-бабаларымыздың қолданған тарихи білімін де, ауызекі тарихи дәстүр мен шежірені де пайдалану мәселесі туындейды. Бұл мәселе сонғы кездері арнаулы ғылыми әдебиетте де, мерзімдік баспасөз беттерінде де көтеріліп жүр.

Қазақ тарихына қатысты «даланың ауызша тарихнамасы» мәселесін өзінің еңбектерінде шығыстанушы-ғалым В.П. Юдин өткір қойып, қолданбалы және теориялық деректанудағы кейбір мәселелерді тарих ғылымында ресми қабылданған ұстанымдарға қайшы келетініне қарамастан батыл көтерді. Ол шығыстық жазба дерек көздерімен ұзақ жылғы жемісті еңбегінің нәтижесінде XIV ғасырдағы казақ даласының тарихындағы кейбір актандактардың (сарай төңірегінде арнайы тапсырыспен жазылған тимуридтік және шайбанидтік жазба деректерде осы дәуірде Шығыс Дешті Қыпшақта тайпа билерінің, кейіннен Жошының 13-баласы Тұқай-темір үрпактарының билікке келуі мүлдем айтылмайды) орнын толтыратын осы жазба деректердегі өзгеше жіктемелік топты бөліп алып шықты. Олардың қатарына тікелей Дешті Қыпшақ көшпендерлерінің ауызша тарихи біліміне негізделген шығармалар жатқызылады. В.П. Юдин мұндай дерек көздеріне «Тауарих-и гузид-айи нусрат-наме» (авторы Мұхаммед Шайбани

хан болуы мүмкін, XVI ғ., Мәуреннахр), Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» (XVI ғ., Хиуа қаласы), Қадыр Әлі би Жалаиридің «Жылнамалар жинағы» (XVII ғ., Касимов қаласы), Әбілғазының «Түрік және монгол шежіресі» (XVII ғ., Хиуа қаласы) шығармаларын жатқызады.

В.П. Юдин Өтеміс қажының «Шыңғыс-нөмесінің» материалдары негізінде XIV ғасырдағы қазақ даласының саяси тарихын қалпына келтіру барысында деректер көзінің осы ерекше тобының маңыздылығына токталады: «Біз мәліметтерінің маңыздылығы бір де кем емес, көп жағдайда ерекше, сондықтан да аса бағалы түбірлі жаңа деректі көрсетуге тырыстық, — бұл өз өткені туралы тарихтың өз субъектінің жады — даланың ауызша тарихнамасы. Қазақстанның тарихын екі тарихнаманың да — яғни отырықшы халықтар мәдениетінің өнімі болып табылатын кәдімгі, жазба тарихнаманың да, далалық ауызекі тарихнаманың да мәліметтерін тарту негізінде қалпына келтіруге болады» [15, 64]. Одан ары бұл автор даланың ауызша тарихнамасына анықтама беріп, оның ерекшеліктерін сипаттайды: «Даланың ауызша тарихнамасы — бұл Дешті Қыпшақтың, біз үшін, ең алдымен, монгол дәуірінен кейін көшпендерлердің жалпы білімінен ерекше салаға бөлініп шықкан Шығыс Дешті Қыпшақ көшпендерлерінің тарихи білімі. Осы себепті де ол ол «ауызекі дәстүр» терминімен де, «аныз», «әнсан» сөздерімен де анықталмайды. Даланың ауызша тарихнамасы мифологиямен де, фольклормен де, оның ішінде батырлар жырымен де тенгеріле алмайды, өйткені фольклордың өзі даланың ауызша тарихнамасынан нөр алады... Даланың ауызша тарихнамасы шамалы түрі өзгергертілгенімен, дәл сол жалпы тарихнаманың өлшемдермен сипатталады. Аталмыш тарихнаманың деректерін зерттеу Дешті Қыпшақ көшпендерлерінің тарихи білімін феномен ретінде, жүйе ретінде, көшпелі мәдениеттің даму денгейінің индикаторы ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Даланың ауызша тарихнамасының бір бөлігі. Ал ол өз кезегінде әлем халықтары тарихнамасының бөлігі болып табылады. Ауызша тарихнама — бұл қоғамдық құбылыс ретіндегі тарихнаманың дамуындағы өмбебап кезендей-тиологиялық феномен деп тұжырымдауға болады» [15, 65].

Көптеген жазба деректерде ауызша тарихнаманың мәліметтерін мейлінше мол қолданылатынын ескерсек, оны зерттеп үйренуде өз әдістемелік тәсілдері болатын қосымша шығыс-

танулық-тариҳи пәнді енгізу қажеттілігі туындастыны сөзсіз. Оның міндетіне тарихи зерттеулерде ауызша тарихнаманың мөліметтерін пайдаланау принциптерін жинау, жүйелеу, жіктеу, талдау және даярлау жатады. «Материалдық мәдениеттің ескерткіштерін жер қойнауынан тауып, халықтардың алыстағы өткенін тірілтетін археологтар сияқты, деректанушылар далалық ауызша тарихнаманы тірілтіп, мәдениеттің осы үлкен әрі ұмытылған аумағын оны қалыптастырушыларға – қазак, қарақалпақ және өзге халықтарға қайтарып, олардың өздері туралы бұрынғы жадын тулету керек. Бұл – онай міндет емес. Бірақ бұл зерттеушілер үшін құрметті де ізгі парыз», - деген белгілі де беделді осы шығыстанушының сөзі отандық қоғамдық ғылымға аманат жүгін арқалатып тұрғандай көрінеді.

ӘДЕБІЕТ

1. Барғ М.А. Человек – общество – история //Новая и новейшая история. 1989. № 2. С. 45.
2. Тилли Ч. Будущая история // Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, geopolitike, анализу мировых систем и цивилизаций. Вып. 1. Новосибирск, 2000. С. 131.
3. Коллинз Р. Золотой век макроисторической социологии // Время мира. Альманах... Новосибирск, 2000. С. 74.
4. Фуко М. Археология знания –Киев: Ника-Центр, 1996. –208 с.
5. Яковец Ю. Циклы. Кризисы. Прогнозы. М.: Наука, 1999. –447с.
6. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. СПб., 1993. С.64.
7. Энгельс Ф. Письмо к Эрнсту, 5 июня 1890 г. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 37. С. 351.
8. Поппер К.Р. Нищета историцизма \\ Вопросы философии. 1992. № 4. С.49.

9. Кшибеков Д. Философия истории и современность. – Алматы: Ғылым, 2002. – 306 с.
10. Қазақтың көне тарихы / Дайындаған М. Қани. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
11. Таракты А. Ауызша тарихнама // Қазақ. Жоғары оку орындары студенттеріне арналған оку құралы. Алматы, 1994. – 176 б.
12. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1961-1972. 1-т.
13. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
14. Егемен Қазақстан. 2001. 6 наурыз.
15. Юдин В.П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тукатимуридов в Казахских степях в XIV в. (к проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстория Казахского ханства) // Утемиши-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

Резюме

В статье рассматриваются методологические проблемы историологии и философии истории. Актуальность темы связывается с возрождением исторического сознания казахского народа после обретения политической независимости, а также с бурным ростом историографической науки за последние десятилетия. Поднимаются некоторые проблемы в отечественном прикладном и теоретическом источниковедении в связи с реконструкцией истории Казахстана.

Summary

The methodological problems of history study and philosophy of history are examined in the article. Actuality of a theme is connected with the revival of historical consciousness of Kazakh people after gaining the political independence and with the storming growth of historical science as well during the last decades. Some problems in the domestic and theoretical sources study in connexion with the reconstruction of the history of Kazakhstan.